

Ђорђе Милошевић
МАЂАРИ О СРБИМА У БАЧКОЈ
1942–1943.

БИБЛИОТЕКА
Посебна издања

Уредници
Зоран Колунџија
др Небојша Кузмановић

Рецензент
проф. др Слободан Бјелица

© Copyright ИК Прометеј и Архив Војводине, Нови Сад 2025.

Издавање ове књиге помогао је
Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање
и односе с верским заједницама

Ђорђе Милошевић

МАЂАРИ О СРБИМА У БАЧКОЈ 1942–1943.

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

Ференцу Мраковичу
(Нови Сад 1907–Сомбор 1990)

Розалији Сабо Мракович
(Сомбор 1910–Сомбор 2001)

УВОД

Мађарско-српски односи у XX веку имали су нажалост доста критичних и трагичних страница. Два најгора периода били су догађаји у Првом и у Другом светском рату као и неколико година после. Два суседна народа вековима је раздвајао различит и несродни језик као и различита вера, што је одувек доста утицало и на међусобне односе, стварало неразумевање, које је повремено доводило и до озбиљних сукоба са трагичним последицама. Осим тога и сама чињеница да се ради о два бројно мала народа, доводила их је неминовно у вртлоге догађаја којима су управљале велике силе. Оба светска рата су добар пример за то али ништа није било много боље ни у тзв. мирнија времена.

Упркос свему томе одувек су и у једном и у другом народу постојали људи који су уместо ровова градили мостове и тражили путеве разумевања и сарадње два народа. Предуслов за то је пре свега саслушати оног другог и то без предрасуда. Покушати догађаје посматрати очима оне друге стране. За монолог није, али за дијалог увек је потребно двоје. И Мађари и Срби имали су доста могућности да читају историчаре из редова својих народа који су се махом или скоро искључиво обраћали једној страни – оној својој, али ретко или нимало нису имали прилике да бар саслушају ону другу страну па макар и не уважили ништа од оног што ће прочитати или чути. Својом књигом желим да, пре свега, допринесем управо томе, да читаоцима у Србији, и уопште српској јавности, покажем „ону другу страну“, начин на који је мађарска јавност видела и види један важан и критичан период српско-мађарске историје, а то су две године Другог светског рата, 1942. и 1943.

Оне се отприлике поклапају са периодом када је председник мађарске владе био Миклош Калаи (Kállay Miklós) (од марта 1942. до

марта 1944. године). То је био веома специфичан период у историји Мађарске, у Другом светском рату, период лавирања између герма-нофилске и англоамеричке оријентације земље, описан као „полити-ка клацкалице“.

Калаи Миклош премијер Мађарске
март 1942–март 1944.

Како је изгледало мађарско друштво почетком 1942. године?

Након завршетка Првог светског рата 1918. године, пораза и брзог распада Аустро-Угарске монархије, са Мађарском је 4. јуна 1920. године, у дворцу Тријанон код Париза у Француској, склопљен мировни уговор којим је она изгубила 2/3 своје дотадашње територије а 1/3 Мађара се нашла изван државе матице. То је наравно изазвало огромно незадовољство и практично читаво мађарско друштво је без разлике подржавало ревизију таквих граница. Од левице до деснице сви су то сматрали неодрживим стањем. Људи су живели у уверењу да је то велика историјска неправда која ће се кад-тад морати барем делимично исправити. Нове генерације су учене о томе да „окрњена Мађарска није Мађарска, а да је велика Мађарска рај“ како је гласила тада популарна парола. Такве ставове су игнорисале велике силе, пре свега Француска, а нешто мање додуше и Велика Британија, што је мађарску јавност без разлике веома иритирало. Ситуација је почела да се мења успоном фашизма у Италији, а нарочито Хитлеровим преузимањем власти 1933. године у Немачкој. Немачка и Италија су из својих разлога заговарале велике промене граница у Европи и желеле да сруше оно што су називале Версајски (другим речима углавном француски) поредак у Европи. У то су се уклопили и захтеви Мађарске за променом граница па су Немци и Италијани пружили у том погледу велику подршку таквим настојањима. Међународне околности су биле такве да су француска и енглеска политика попуштале пред Хитлером све до 1. септембра 1939. године, а прва жртва тога попуштања била је Чехословачка. Чехословачка је настала 1918. године, а њен словачки део је некада био северни део Мађарске. Тако се и звао у свакодневном речнику – Фелвидек (Горњи крај). Супротно томе је Делвидек (Јужни крај). Припајање Аустрије (аншлус) Немачкој 1938. године довело је нацисте на саме границе Мађарске што је изузетно појачало немачки утицај у земљи.

Мађарска је тако увучена у фашистичко-нацистички вртлог догађаја, али се не може рећи да је њена званична политика то урадила под неком великом присилом. Тамо где нису имали своје директне територијалне интересе за ревизијом граница фашисти и нацисти су наравно веома лако делили остатке. Тако се на удару немачког наци-

зма 1938–1939. нашла Чехословачка (данас су то две независне државе Чешка и Словачка). Интерес Немачке је био да та држава што пре нестане, с тим да је територијално била заинтересована искључиво за Чешку (посебно њену Судетску област насељену Немцима) док је Словачка постала предмет трговине. Иако је Мађарска тражила да читава територија Словачке опет постане Мађарска, Немачка је одобрила „само“ мађарске аспирације на њен најјужнији део. Од остатка је створена тзв. независна Словачка, немачка квислиншка творевина.

Тако је донета тзв. Прва бечка одлука, 2. новембра 1938. године у Бечу. Уз подршку нацистичке Немачке и фашистичке Италије, а уз прећутну сагласност Француске и Велике Британије, Чехословачка је била приморана да Мађарској препусти 12. 012 квадратних километара своје територије са око 869.000 становника од чега је Мађара било 752. 000 или 86, 50%.

У самој Мађарској је након овога настала потпуна еуфорија. Десница (нарочито екстремна) је добила крила.

Чехословачка је као држава врло брзо престала да постоји јер је Немачка и формално окупирала Чешку 1939. године. Мађарска је дошла у посед и Прикарпатске Украјине (некадашњег дела Чехословачке а данас Украјине). Нешто касније ће Немачка, нападом на Пољску 1. септембра 1939. године, изазвати Други светски рат.

Тај напад на Пољску није баш добро примљен у Мађарској јер су Мађари и Пољаци имали, а имају и данас, вековне и традиционално пријатељске везе, што због заједничке историје, што због мање-више заједничке католичке вере. Но успеси нацистичке Немачке по Европи и пораз Француске јуна 1940. године дали су нова крила десници у Мађарској па се преко овога врло брзо прешло.

Уследила је Друга бечка одлука, донета 30. августа 1940. године. Уз подршку нацистичке Немачке и фашистичке Италије Румунија је била приморана да Мађарској уступи 43. 104 квадратна километра своје територије са око 2, 4 милиона становника од којих је Мађара, по румунским изворима, било око 38%, а по мађарским око 54%. У Румунији је све то примљено са огорчењем, али је веома брзо схваћено да велики пораз и капитулација Француске, главног спољно-политичког заштитника настанка румунске државе 1918. године, не оставља простор за било какав већи отпор.

Нове територије у корист Мађарске биле су део Ердеља (румунски Трансилванија), а Ердељ је за мађарски народ нешто веома слично

као Косово за српски народ, сматра се колевком мађарске државности и културе.

Додатак на све то, а и последица је било приступање земље Тројном пакту (савезу нацистичке Немачке, фашистичке Италије и царског Јапана) 20. октобра 1940. године. Мађарски политичари су тако и на конкретном примеру схватили да територијални добици имају своју „цену“, а то је увлачење Мађарске у светски рат на страни фашизма и нацизма.

Окупиација Бачке, Барање, Међумурја и Прекомурја

Након априлског рата 1941. године, такође уз помоћ нацистичке Немачке и фашистичке Италије, 11. 601 квадратни километар територије је након пораза Краљевине Југославије припојен Мађарској. На територији је живело око 1, 1 милион људи од чега око 300. 000 Мађара.

Сви ови територијални добици су у највећем делу мађарске јавности, како у Мађарској тако и међу Мађарима у околним земљама, доживљени као „историјска правда“. Штавише, заговаран је и повратак нових територија, практично свих које су чиниле угарски (мађарски) део Аустро-Угарске монархије. То се најконкретније односило и на Банат, али су Немци то спречили уз изговор да ће то питање оставити као предмет преговора након рата, а у пракси су сву власт на тој територији препустили домаћим Немцима, фолксдојчерима.

У политичком смислу овај процес територијалних добитака за Мађарску 1938–1941. године имао је за последицу генерално јачање деснице на политичкој сцени, штавише и у оквиру деснице њених најекстремнијих делова, а нарочито германофилских кругова у војсци, жандармерији, полицији и државном апарату, али, што је јако битно нагласити, и међу обичним светом.

Међутим, с друге стране, у земљи је и даље функционисала парламентарна демократија и вишепартијски систем. Од 1938. године, по изборном закону гласање на изборима је било тајно са старосном границом од 26 година за мушкарце и 30 за жене, са извесним ограничењима у погледу имовине и образовања. По том питању Мађарска је била напреднија од многих европских земаља, па у извесном

смислу и од Краљевине Југославије у којој, на пример, жене нису имале право гласа а избори су били јавни. Последњи парламентарни избори у земљи су одржани 1939. године.

Када је почео Други светски рат, 1. септембра 1939. године, Мађарска се формално држала по страни и, осим учешћа у војним операцијама против Краљевине Југославије, није се до тада војно ангажовала.

- Мађарска у Другом светском рату -

- Мађарска 1920. године
- ⊖ Мађарска 1941. године
- Границе у Европи под контролом Сила осовине (1941. године)

Територијално проширена Мађарска априла 1941. године.

Када је отпочео велики напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, пронацистички кругови из владе и армије, са прећутним благословом највише власти, увукли су земљу у рат. Објављен је рат Совјетском Савезу 27. јуна 1941. године, само пет дана након почетка немачког напада. Формални повод је био „наводни напад совјетских авиона на град Кашу (данас Кошице у Словачкој, а тада у саставу Мађарске). У војном смислу, тада ангажоване мађарске снаге нису представљале неки озбиљнији фактор. То ће се 1942. године променити.

Када су совјетске трупе тешком муком коначно зауставиле Немце на капијама Москве, 6. децембра 1941. године, на Стаљинов позив, Велика Британија је објавила рат и Мађарској, а након тога је 12.

децембра 1941. године Мађарска потпуно бесмислено и противно својим интересима, а очигледно под притиском пре свега Немачке, објавила рат Сједињеним Америчким Државама што ове још дуго нису узеле претерано озбиљно.

Тако се почетком 1942. године Мађарска нашла у рату са комплетном Антифашистичком коалицијом (Совјетски Савез, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе).

Оно по чему је мађарско друштво личило на нацистичку Немачку (иако све до 1944–1945. године не у толико екстремном облику) био је однос према Јеврејима.

То није било нимало изненађујуће јер је у основи мађарско друштво између два светска рата углавном ишло удесно па и у екстремно десно иако је левица увек постојала и имала одређени утицај у друштву.

Јевреји су, што јавно, што тајно, проглашавани кривцима за све и свашта, од пораза у Првом светском рату 1918. године, преко краткотрајне комунистичке диктатуре у земљи 1919. године, до Тријанонског мировног уговора 1920. године. На то све, плус наводно економско израбљивање Мађара од стране Јевреја, и те како су играли многи мађарски политичари а веровао добар део обичног света.

Први антијеврејски закон је у Мађарској донет 1938. године. Усвојен је за време владе премијера Беле Имредија (Imrédy Béla) и ступио на снагу 29. маја 1938. године. Законом је прописано да међу запосленима слободних интелектуалних занимања може бити највише 20% Јевреја. На основу њега свака фирма која се бавила трговином, финансијама и индустријом, а запошљавала више од 10 људи, могла је имати само 20% запослених Јевреја.

Против закона побунило се 59 истакнутих мађарских уметника и интелектуалаца који нису били Јевреји међу којима су најпознатији били композитори Бела Барток и Золтан Кодал (Kodály Zoltán Bartók Béla) и писци Жигмонд Мориц (Móricz Zsigmond) и Лајош Зилахи (Zilahy Lajos) али без успеха.

Други антијеврејски закон усвојила је влада Пала Телекија (Teleki Pál). На основу њега број Јевреја који су могли радити у интелектуалним занимањима смањен је на 6%, Јевреји су исључени из државног управног и правосудног апарата као и из професорског кадра у средњим школама. Јевреји нису могли у позориштима и новинама зау-

зимати позиције које су могле имати утицаја на њихову уређивачку политику. Ограничен је број Јевреја који су могли радити у појединим фирмама. Искључени су из индустрије и трговине, а отежано им је и куповање пољопривредних некретнина.

Трећи антијеврејски закон ступио је на снагу 8. августа 1941. године за време владе Ласла Бардошија (Bárdossy László). Њиме су забрањени бракови Јевреја и нејевреја као и њихови сексуални односи.

И за време Калаијеве владе доношени су антијеврејски закони.

Дана 19. јула 1942. године законом је забрањено свако државно финансирање јеврејских социјалних и образовних установа, као и приступање јеврејској верској заједници, а 6. септембра 1942. године Јеврејима је забрањена куповина било каквих пољопривредних некретнина.

Војна радна обавеза

То је била специфична врста мучења. Режим није желео да „непожељне елементе“ – комунисте, припаднике мањина (тако и Србе, али у првом реду Јевреје) регрутује за оружану службу, међутим није желео ни да они „изостану“ из ратних обавеза. Тако је настала радна обавеза без оружја у оружаним снагама. Након првих немачких успеха и успешне политике ревизије граница Мађарске антисемитски кругови у војсци и политичком животу почели су све гласније захтевати нове и нове антијеврејске мере. До напада на Совјетски Савез они који су били позвани на радну обавезу радили су на изградњи путева, аеродрома, исушивању мочвара у оквиру граница тадашње Мађарске.

Радна обавеза у војсци на источном фронту 1941–1943.

Од краја јуна 1941. године они који су позивани на радну обавезу су послати на источни фронт, на совјетско ратиште. Јевреји су служили у цивилним оделима са жутом траком, а њих је почетком 1943. године било око 50. 000. Што су били даље од Мађарске њихов положај је био гори јер су зависили од локалних команданата који су их чували. Слабо храњени, вршили су тешке физичке послове. Често су терани да ноћу чисте минска поља. Лагано обучени страдали су и од тешке руске зиме, а нову одећу нису добијали. На дневном нивоу су била батинања и везивања за дрвеће, за стубове. Покушаји бекства су кажњавани стрељањем сваког десетог радника. Након што

је почетком 1943. године на источном фронту потпуно уништена 2. мађарска армија, више хиљада радника је умрло на руским снежним пустарама. Црвена армија није правила разлику између заробљеника па је и оне заробљене са лопатама третирао исто као наоружане јер су сви „учествовали у агресији“. Приликом повлачења појединци из немачких и мађарских јединица су свој бес искалили на до краја исцрпљеним, гладним људима у ритама. У паничном бекству, када су Немци често и мађарске војнике избацивали са места где би се могли загрејати и осушити, Јевреји су имали најмање шансе да дођу до хране и склоништа. Многи су умрли од глади или болести. Реорганизована мађарска војска на источном фронту је након катастрофе 2. армије обављала позадинске окупационе дужности. До лета 1943. године на фронт су послате нове јединице радника, а неки су тада стигли и на другу страну и то у борски рудник бакра у Србији.

Ове радне обавезе су погађале и Србе који су такође у знатном броју мобилисани на овакве послове. Њихов положај је био нешто мало бољи од положаја Јевреја али у суштини сличан.

Однос Мађара и Срба током Другог светског рата долазио је у тешка искушења, међутим увек су постојали и људи који су схватили да се мора и може другачије, да се, упркос тешким околностима, може и мора остати пре свега човек.

Уместо великих уводних речи наводим реченицу коју је написао Шандор Илеш (Illés Sándor) 1942. године:

„...У свакодневном животу Срби и Мађари су били упућени једни на друге и душу сељака оба народа је много пута формирала географска средина, а не политичка ситуација.“ (*Délvidék*, 25. 4. 1942)

Шандор Илеш

Шандор Илеш (Темерин 1914–Будимпешта 2009) био је мађарски новинар, писац, песник и преводац. Био је главни уредник сомборског листа *Делвидек* (*Délvidék*) 1941–1944. Први број листа је изашао 24. априла 1941. године.

Аутор

Глава I

СРПСКО-МАЂАРСКА ПРОШЛОСТ ДО АПРИЛА 1941. (КРОЗ ВИЗУРУ РАТНИХ ГОДИНА 1942–1943.)

1. 1 Најстарија мађарско-српска историја

Перцепција српско-мађарске историје на просторима Бачке није наравно имала исти тон на почетку мађарске управе над Бачком 1941. године у односу на касније године. Мађарска штампа из 1941. је наравно била у еуфорији „исправљања историјских неправди“ да би већ 1942. а још више 1943. године та прича почела да попушта иако основна политика у новинама није мењала курс.

Крајем 1943. године била је актуелна прича о припремама за штампање једне изузетне књиге која је изашла почетком наредне 1944. године. То је *Историја Сомбора* (*Zombor története*), а аутор је био Јанош Мухи (*Muhi János*). На ту књигу су се доста ослањали каснији историчари, како Мађари тако и Срби, мада се може рећи да је српској јавности и данас слабо позната.

Јанош Мухи (Мол, Бачка 1913–1968) школу је похађао у Црвенки. Са 18 година већ је био новинар сомборског листа *Új hírek* (*Нове вестии*), а две године касније већ га је он уређивао. Након што му је 1944. године објављена поменута књига, мобилисан је у мађарску војску и завршио је као ратни заробљеник чак у Данској. Касније, после повратка у нову Југославију, бавио се разним пословима у Суботици и околини док га један од најзначајнијих војвођанских мађарских писаца, Јанош Херцег (*Herceg János*), 1959. године није позвао да поново ради као новинар у мађарским листовима и медијима у Југославији – *Magyar Szó* (*Мађарска реч*), *Jó Pajtás* (*Добар друџар*) као и у мађарској редакцији Радио Новог Сада.

Мухи је износио чињенице о историји града и околине које су наравно могле бити различито тумачене и коришћене у времену Другог светског рата и заоштрених мађарско-српских односа. Тако је лист *Делвидек*, који је излазио у Сомбору за време Другог светског рата, доносио изводе из књиге. Однос према једном народу често се може видети и по начину на који се третира његова историја.

Српски народ се помиње у контексту „дошљака“ који су некада пре много векова „дошли из Србије и Срема“.

Тако је објављен одломак књиге који говори о месту званом Хај-сентлеринц (Haj-Szent Lőrinc):

„...Град је уништен 1514. за време побуне кметова... Поп Борбаш (Barabás), један од вођа кметовске војске, овде се утврдио и ту је пружио очајнички отпор српским трупам из Србије и Срема које су овамо позване да слома побуну. Борба се завршила суровим сламањем побуњеника. Српске најамничке трупе су запалиле град, вођу побуњеника попу Борбаша су пак у запаљеној одећи бацили са торња цркве...“ (Délvidék, 19. 10. 1943).¹

Године 1514. у Мађарској је избила сељачка буна под вођством Ђе-рђа Доже (Dózsa György). Устаници су у почетку имали успеха. Заузели су Бач са тврђавом, али је мађарско племство уз помоћ војске из Срема, састављене од тамошњих Срба и других најамничких трупа успело да угуши устанак.²

Како то наводи Владимир Ћоровић, устанике – сељаке, кметове, разбила је војска деспотице Јелене Јакшић Бранковић (жене деспота Иваниша Бериславића) из Срема и помоћне чете београдске посаде.³

Мађарски историчар, који ствара под псеудонимом Атила Делвидеки (Délvidéki Attila), то је овако описао:

„...Место Хајсентлеринц је било једно од центара устаничког покрета. Налазило се негде у широј околини Сомбора, вероватно северозападно ближе Дунаву. Археолози до данашњег дана нису успели да пронађу тачно место. Приликом окршаја са сељачком војском српске трупе из Срема су запалиле и уништиле то место, а вођу устаника, попу по име-

¹ Muhi János, *Zombor története*, 1944, Kalangya kiadó, Zombor, стр. 53–55.

² Бељански, Миленко, *Мали час историје о Сомбору*, Сомбор, стр. 15.

³ Ћоровић, Владимир, *Историја Срба*, стр. 375.

ну Борбаш су бацили са врха цркве у ломачу. Након тога српска војска је напустила ове крајеве и вратила се у Срем.“⁴

Тврђава Бач данас

Међутим, у *Делвидеку* је објављен и одломак из књиге о турским временима на подручју Бачке. То постаје занимљиво у контексту свега што се у Бачкој до тада догодило од априла 1941. године, зато што се наводи да су Срби још пре 400 година живели у овим крајевима, да су ту били присутни и пре велике сеобе 1690. године.

„Турци су 1541. заузели тврђаву Цоборсентмихаљ (Coborszentmihály)⁵ чије су зидове поправили и попунили је војском...”

„Из пописа се види плата градске страже од 29. септембра до 26. децембра 1543, а међу именима се помиње и Србин Радован Радошак...”

...Становништво Сомбора је у то доба било словенско, првенствено српско. Онима који су овде остали још након турске војске придружили су се бројне српске досељеничке породице које су имале куће на салашима и у данашњем делу места Селенча. Турцима су биле потребне

⁴ Délvidéki Attila, *Fejezetek a rácjárás történetéből*, privatno izdanje, Szekszárd 2009, стр. 45, 46.

⁵ Coborszentmihály је најстарији познати назив Сомбора. Мађарски феудални господари из породице Цобор су били власници града, који се први пут у писаним изворима помиње 1391. године.

радниче руке и порески обвезници, а Срби су како-тако излазили на крај са Турцима и за време читаве турске власти је трајало насељавање Срба у Сомбору..." (*Délvidék*, 17. 12. 1943)⁶

У Анкари је 1964. године објављен рад чији је аутор Кун Т. Халаш (Т. Halasi Kún) о насељима на територији Сегединског санџака. Према тим истраживањима у Сомбору су 1578. године живеле 182 турске и 17 српских породица. Град је могао имати око 1000 становника а од Срба се помињу Лука Петар, Степан Марко, његов син Новак, Филип брат Степанов, Цветко Никола, његов син Стојан, Петар Павле, његов брат Михајло, Милија Марко, Иван, Матија Андрија, Павле Радоје, Вуксан, трговац Вука, Радо Радоје, Јоца Божић и Јован Владослав.⁷

Оригинални чланак у листу *Делвидек*, наслов је
„Турско време у Сомбору“ а поднаслов Извод из књиге
„Историја Сомбора“ – Мухи Јаноша

⁶ Muhi János, *nav. delo*, str. 65, 66.

⁷ Бељански, Миленко, *Мали час историје о Сомбору 1360–1805*, Сомбор 1980.